

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Research Article
ARAřTIRMA MAKALESİ

İttihat ve Terakki Kıskaçında Bir Şeyhulislâm: Musa Kazım Efendi (Siyasi Hayatı ve Etkili Olduğu Yasal Düzenlemeler)

İsa Atcı

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı

isakonevi@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-5198-3874>

Geliş Tarihi / Received: 06.10.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 18.12.2020

Özet

Son dönem Osmanlı alimlerinden olan Musa Kazım Efendi, Erzurum'un Tortum ilçesinde 1858 yılında doğmuştur. Başta Fıkah ve Kelam olmak üzere İslamî ilimlere vakıf olmuş, Fatih Camii Dersîamlığı görevine kadar yükselmiştir. Mahreç payesine sahip olan Musa Kazım Efendi, Medresetü'l-Kudât, Süleymaniye Medresesi ve Medresetü'l-Vâizin de muallim olarak görev yapmıştır.

Musa Kazım Efendi, ülkenin içerisine düştüğü dar boğazdan çıkabilmesi için kafa yormuş, çözüm önerileri sunmuş hatta bunun da ötesine geçerek çözümün parçası olmaya çalışmış bir ilim ve devlet adamıdır. Devletin kurtuluşunu meşveret, musâvat, hürriyet ve adâletin yeniden tesis edilmesinde görmüş ve bunun için de Padişah'ın yetkilerini sınırlandıran bir sistemin kurulmasını elzem görmüştür. İktidara karşı yürüttüğü mücadelesini dönemin en güçlü muhalefeti olan İttihat ve Terakki saflarında sürdürmüştür.

Musa Kazım Efendi, İttihat ve Terakki bünyesinde Merkez Yürütme Kurulu Üyesi olarak görev üstlendiği gibi, ulemâ ve halkın desteğini sağlamak için Cemiyet tarafından kurulmuş bulunan Şehzâdebaşı İlmî Heyeti'nin başkanlığını da yürütmüştür. Bu Heyet'in başlıca görevi vaaz, konferans ve neşriyatlarla Kânun-ı Esâsî ile meşrutiyet gibi uygulamaların İslam'a aykırı olmadığını izah ederek bu mücadelede İttihat ve Terakki'nin desteklenmesini sağlamak olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Musa Kazım Efendi, Cemiyet tarafından daha üst düzey görevlere de getirilmiştir. Önce Meclis-i A'yân Üyesi olarak atanması sağlanmış akabinde de meşihat makamı'na getirilmiştir.

Kuşkusuz İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı yönetimi üzerinde etkin olduğu bir dönemde değişik isimlerin Şeyhulislâm olarak atanmasına müktedir olmuştur. Ancak Musa Kazım Efendi'yi farklı kılan; II. Meşrutiyet döneminde en uzun süre bu görevde kalan Şeyhulislâm olması, Cemiyet'in merkez yönetiminde görev almış olması, hakkında çıkarılan masonluk iddiaları ve İttihat ve Terakki'nin, gerçekleştirmek istediği reformlar nedeniyle ısrarla defaaten meşihat makamına gelmesini sağlamış olmasıdır.

Musa Kazım Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben Cemiyet'in Osmanlı yönetimi üzerinde hakimiyet kurması ile başlayan süreçte meşrutî sistemin İslamî esaslar üzerine bina edilmesi için eserler telif etmiş, ancak Cemiyet'e karşı buna muvaffak olamamıştır. Zira ülkede onun arzuladığı şekilde Hz. Peygamber ve sahabe modeli bir "şûra-i ümmet" sistemi değil, Batı tarzı çok partili bir "parlamento" sistemi tesis edilmiştir.

1911 yılında hakkında çıkarılan masonluk iddiaları ile oldukça yıpranmış, Şeyhulislâmlık görevine de

son verilmiştir. Musa Kazım Efendi, Şeyhulislâm olarak tekrar atandığı 1916 yılına kadar ilmî faaliyetlerle meşgul olmuştur. İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikaların İslam esaslarına, ahlâk ve nizâmına uymadığını farketmiş olsa da Cemiyet ile bağıını tamamen koparması mümkün olamamıştır. Esasen Cemiyet'te onu kendi halinde rahat bırakmamıştır. Nitekim 1916 yılında sağlık sorunlarını beyan etmesine ve Padişah Mehmed Reşâd'ın masonluk iddiaları yüzünden onu atamak istememesine rağmen tekrar Şeyhulislâm olarak atanması sağlanmış ve Şerî mahkemelerin Şeyhulislâm'ın yetkisinden çıkarılarak Adalet Nezâreti'ne bağlanmasını sağlayan kanun, Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi ve Hukûk-ı Aile Karanâmesi onun döneminde çıkarılmış olan yasal düzenlemelerdir. İttihat ve Terakki'nin 1918 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra kendisini fesh etmesi üzerine başlayan yeni süreçte Musa Kazım Efendi de İttihat ve Terakki yöneticisi olarak "korku ve baskı ile Devletin yönetim şeklini değiştirmek" iddiası ile Divân-ı Harp'te yargılanmıştır. Nitekim almış olduğu 15 yıllık kürek cezası, Padişah'ın şefaati ile 3 yıl sürgüne çevrilerek Edirne'ye gönderilmiştir. Memuriyet yıllarında birinci rütbeden Mecidî Nişanı, yine birinci rütbeden Osmanî Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası gibi ödüllerle taltif edilmiş olan Musa Kazım Efendi, maası kesildiği için ömrünün son yıllarında geçimini çeşitli yardımlarla sağlamaya çalışmıştır. 10 Haziran 1920 tarihinde sürgünde bulunduğu Edirne'de 62 yaşında vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Şeyhulislâm, Musa Kazım Efendi.

A Sheikulislam in the Jig of Committe of Union and Progress (İttihat ve Terakki): Musa Kazım Efendi (His Political Life and The Legal Regulations He Affected)

Musa Kazım Efendi, one of the last period Ottoman scholars, was born in 1858 in the Tortum district of Erzurum. He had extensive knowledge of Islamic sciences, especially Fiqh and Kalam, and was promoted to the position of the headteacher of Fatih Mosque. Musa Kazım Efendi, who had the rank of Mahrec, which expresses the highest level of religious knowledge in the Ottoman Empire, also served as a teacher in Madrasatu'l-Kudât, Süleymaniye Madrasa, and Madrasatu'l-Vâizin.

Musa Kazım Efendi was a scholar and statesman who contemplated on how to get the country out of the troubled situation, offered solutions, and even more tried to be a part of the solution. He saw the salvation of the state in the reestablishment of consultation, equality, freedom, and justice, and for this, it was necessary to establish a system limiting the powers of the Sultan. He continued his struggle against the rulers in the ranks of the Union and Progress, which was the strongest opposition party of the period.

Musa Kazım Efendi served as a member of the Central Executive Board within the Committee of Union and Progress and also chaired the Şehzâdebaşı Scholarly Committee, which was established by the Party to ensure the support of the ulama and the people. The main duty of this Scholarly Committee was to explain to the people that a new constitution is not a bad thing via sermons, conferences, and publications and get them to support the Union and Progress Party. After the declaration of the Second Constitutional Era, UPP has appointed Musa Kazım Efendi to higher positions. He was first appointed as a member of the Ottoman Senate and then SheikullIslam.

Undoubtedly, the Party of Union and Progress was able to appoint different names as SheikullIslam at the time when it was effective on the Ottoman administration. However, what makes Musa Kazım Efendi different; during the second constitutional era, he was the Sheikulislam who remained in this post for the longest time, that he took part in the central administration of the UPP, the masonry claims about him and the fact that UPP made it possible for him to become Sheikulislam more than once to achieve the reforms they envisioned. After the declaration of the second constitutional era when the UPP gained control over the Ottoman administration, Musa Kazım Efendi made some publications trying to convince the UPP to build the new system upon Islamic values but failed. For, a Western-style multi-party "parliament" system was established in the country, not a "shura-i ummah" model of the Prophet and Companions as he desired.

His reputation was torn apart in 1911 with the allegations of Freemasonry, and his duty of SheikullIslam was terminated. Musa Kazım Efendi kept himself busy with scholarly activities until his second appointment as SheikullIslam in 1916. Even though he realized that the policies UPP implemented did not comply with Islamic values, ethics and rules, he could not completely break his ties with the Party. In fact, the Party did not let him be. Although he declared his health problems in 1916 and Sultan Mehmed Reşad did not want to appoint him because of the claims about his ties with masonry, he was appointed again as Sheikh-ul-Islam. During his time in the office, UPP made

regulations ensuring that the religious courts are transferred to the authority of the Justice Department from Sheikh ul Islam and also issued the Family Law Decree.

In the new era that started after the Union and Progress dissolved following the loss of the First World War in 1918, Musa Kazım Efendi was also tried in the Court of War with the allegation of "changing the state's governance with fear and pressure" as one of the leaders of the Union and Progress. The 15-year hard penalty he received as a result of the court was turned into exile for 3 years with the intercession of the Sultan and he was sent to Edirne. Musa Kazım Efendi, who won many awards during his civil service years, tried to make a living with various aids in the last years of his life because his salary was cut. He died at the age of 62 in Edirne, where he was in exile on June 10, 1920.

Keywords: *Islamic law, II. Abdulhamid, Committee of Union and Progress, SheikhuIslam, Musa Kazım.*

Atıf / Cite as

Atcı, İsa. "İttihat ve Terakki Kışkırcısında Bir Şeyhulislâm: Musa Kazım Efendi (Siyasi Hayatı ve Etkili Olduğu Yasal Düzenlemeler)". *Marife* 20/2 (2020), 849-872.
<https://doi.org/10.33420/marife.806592>

Giriş

Hız. Ömer'in kendisinden sonraki halifeyi seçmek üzere şûra heyeti kurmasından bu yana İslam uleması gerek devletlerin kurulması gerekse varlığını devam ettirmesi hususunda etkin bir rol oynamıştır. Ulemanın devlet siyasetinde oynadığı bu rol, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesi ile devlet kurumlarının ıslahından yana tavır sergilemektenense mevcudu muhafaza etmeyi tercih etmiş, değişim ve yenilenmenin karşısında durmuştur. Ancak buna rağmen değişim ve yenilenme kaçınılmaz olmuştur. Böylece ulema etkin olma pozisyonunu ve "aydın" vasfını kaybetmeye başlamıştır. Bunu tekrar kazanabilmek için gelenekçi, modernist ve ikisi arasında bir duruş sergileme şeklinde üç farklı yaklaşım benimsemiştir. Ancak bu fikri bölünme her üç gruba da istediği ölçüde bir prestij kazandırmamıştır. Modernist ulema, gelenekçiler tarafından eleştirilmiş ve halk nezdinde de beklediği ilgiyi görememiştir. Gelenekçi ulema ise muhafazakâr ve tutucu olmakla suçlanmış, görüşleri yeterince dikkate alınmamıştır. İkisi arasında bir duruş sergileyenler ise diğer iki grup tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda ulema açısından Osmanlı Devleti'nin son ikiyüz yılının yönetimde söz sahibi olma ve etkin rol oynama noktasında sancılı geçtiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Son dönem Osmanlı ulemasının içerisinde bulunduğu durum da esasen bu sürecin bir devamıdır. Ancak her şeye rağmen ulema, etkisini tamamen kaybetmiş değildir. Padişah üzerinde istenen düzeyde bir etkiye sahip olmasa da halk nezdinde hala ciddi bir etkisi ve ikna gücü vardır. İttihat ve Terakki gibi sivil yapılar, yönetim ve sistem değişikliği için ulemanın desteğine ihtiyaç duyarken bir kısım ulema ise kendisine gösterilen bu sahte ilgiye aldanıp ulema sınıfının tekrar söz sahibi olması ve eski parlak günlerine kavuşması ümidiyle bu tür yapıların yanında yer almayı tercih etmiştir. Bu grup, değişim ve yenilenmenin İttihat ve Terakki tarafından İslamî dinamikler üzerinde tesis edileceğine inanmış ve ulemanın bunu inşa etme hususunda etkili olacağını düşünmüştür. Ancak ulemanın acı tecrübelerle, yanıldığını anlaması uzun sürmemiştir. Kimi ulema bunu erken farkederek İttihat ve Terakki ile yollarını ayırırken, kimisi Cemiyet içerisinde kalmaya devam

ederek bazı yanlışları düzeltebileceğini düşünmüş, bunu başaramayacağını anlayınca da daha fazla tahribata engel olabilmek amacıyla kalmayı sürdürmüştür. Ancak buna da muvaffak olamamıştır. Esasen Cemiyet de onları kendi hallerine bırakmamıştır. Musa Kazım Efendi de bu ikinci gruba dahil edebileceğimiz ulema arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada, siyasî çalkantılarla dolu bir dönemde yaşamış olan Musa Kazım Efendi'nin, İttihat ve Terakki cephesinde yürüttüğü hürriyet mücadelesi ve Kânûn-ı Esâsî ile elde edilen kazanımları İslamî ölçütlerle sınırlandırma çabası aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma, Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki'nin baskısına maruz kalarak bazı görüşlerini savunmaktan vazgeçtiği ve bazı resmî icraâtlerini Fırka'nın talepleri doğrultusunda gerçekleştirdiği hususunda veriler sunmaktadır.

1. Hayati ve Eserleri

1.1 Hayatı

1858 yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde aldıktan sonra Balıkesir'de yerleşmiş olan abisinin yanında ikamet ederek eğitimini burada sürdürmüştür. Devrin alimlerinden Ali Şuûrî Efendi ve Lütfü Efendi'den dini ilimleri öğrenmiştir. Akabinde İstanbul'a intikal ederek kazasker Eşref Efendi ve müderris Hoca Şakir Efendi'den ilim tahsil etmiş ve nihayet 1888'de eğitimi bitirerek icazetname almıştır.¹

Musa Kazım Efendi, 13 Şubat 1892 tarihinde devlet görevine başlamasından bir yıl sonra 34 yaşında Fatih Camii Dersîamlığı görevine atanmıştır. Bu durum henüz genç yaşta olmasına rağmen ilmi seviyesinin yüksek olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Musa Kazım Efendi bu görevini 1905 tarihine kadar 12 yıl devam ettirmiştir.²

Muallim Naci'ye usûl-i fıkhıtan *Mirât*, Ahmet Mithat Efendi'ye de tefsir okutarak bu isimlerin yetişmesine katkıda bulunan Musa Kazım Efendi, 1900 yılında 42 yaşında iken Mekteb-i Hukûk'a mecelle muallimi göreviyle atanmıştır. Müteakip yıllarda Dârülfünun, Dârulmuallimin ve Mekteb-i Sultânî'de de öğretmen olarak görevlendirilmiştir.³

1907 yılında 49 yaşında iken Bab-ı Meşihat Tetkik-i Müellifât Meclisi Baş Kitâbeti görevi verilen Musa Kazım Efendi aynı yıl bu meclisin azalığına getirilmiştir. 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra Maârif Nezâreti bünyesinde tesis edilen Meclis-i Kebîr-i İlmiyye Üyeliği'ne, daha sonra da Meclis-i A'yân⁴ Üyeli-

¹ *İlmiye Salnâmesi* (Dâru'l-Hilâfet-i Âliye: Matbaâ-i Âmire, 1334/1918), 626.

² Selami Bakırcı, "Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, ed. Ömer Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 109.

³ *İlmiye Salnâmesi*, 626.

⁴ Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile 23 Aralık 1876'da yürürlüğe giren Kânûn-ı Esâsî gereği tesis edilen Meclis-i Umûmî'yi oluşturan iki meclisten biridir. Diğer meclis ise Meclis-i Meb'ûsan'dır. Meclis-i A'yân üyeleri Padişah tarafından bizzat atanırdı. Meclis'in görevi, Meclis-i Meb'ûsan'ın verdiği bütçe

ği'ne atanmıştır.⁵ Bu görevi almasında İttihat ve Terakki'nin talebi ile hareket eden Sadrazam Kamil Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e bir arz tezkeresi sunması şeklinde etkisi olduğu görülmektedir.⁶ Azalığı döneminde Medresetü'l-Kudât ve Medresetü'l-Vâizin'de muallimlik görevini sürdürmüştür.⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Heyet-i İlimiyye'sini de yöneten Musa Kazım Efendi,⁸ 12 Temmuz 1910 tarihinde 52 yaşında iken Şeyhulislam olarak atanmış, farklı hükümetlerde toplam dört kez şeyhulislâmlık görevinde bulunmuştur. Şeyhulislâmlık görevinden ayrılmasının ardından da Medresetü'l-Kudât, Süleymaniye Medresesi ve Medresetü'l-Vâizin de muallim olarak görevine devam etmiştir.⁹

Yoğun bir memuriyet hayatı yaşadığı görülen Musa Kazım Efendi, birinci rütbeden Mecidî Nişanı,¹⁰ yine birinci rütbeden Osmanî Nişanı¹¹ ve Altın Liyâkat Madalyası ile¹² taltif edilmiştir. Meşrutiyet sürecinde gelişen İslamcılık akımı içinde de yer alan Musa Kazım Efendi, Tercümân-ı Hakikat, Beyânulhak, Sıratı müstakîm ve İslâm Mecmuası gibi dergi ve gazetelerde yazmıştır.¹³

Mondros Mütarekesini takip eden süreçte İttihat ve Terakki yöneticilerinin Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından tutuklanması yoluna gidilmiş ve bu çerçevede Musa Kazım Efendi de gözaltına alınarak hapsedilmiştir.¹⁴ 61 yaşında, Divan-ı Harp'te yargılanarak 5 Temmuz 1919 tarihinde 15 yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir.¹⁵ Ancak Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi'nin de teklifi ile irâde-i seniyye çıkarılarak cezası 3 yıl sürgüne çevrilmiştir. Cezasını memleketi Tortum'da çekmek istediğini bildirmişse de kaçma ihtimaline karşın bu talebi uygun görülerek 18 Eylül 1919 tarihinde Edirne'ye sevk edilmiştir.¹⁶

→

ve kanun tasarılarını, dinî değerler, genel ahlâk ilkeleri, Kanûn-ı Esâsî hükümleri, ülke çıkarları ve Padişah'ın hukuku açılarından incelemektir. Bir ayıkrılık tespit etmesi halinde tasarıyı tûmden red edebilir ya da düzeltilmesi için Meclis-i Meb'ûsan'a iade edebilirdi. Meclis-i A'yân için Heyet-i A'yân ismi de kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, "Meclis-i A'yân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 01 Ekim 2020).

⁵ *İlmiye Salnâmesi*, 627; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı - Mâbeyn Belge, Gazete ve Cetvelleri (Y.PRK.AZJ)*, No. 54 Gömlek No. 54.

⁶ Ahmet Şamil Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 85.

⁷ *İlmiye Salnâmesi*, 627; Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2008), 104.

⁸ Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, 104; *İlmiye Salnâmesi*, 626, 627.

⁹ *İlmiye Salnâmesi*, 627.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *İradeler - İrade Mabeyn-i Hümayun, (İ.MBH)*, No. 3, Gömlek No. 13.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler - Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, No. 257, Gömlek No. 129.

¹² *İlmiye Salnâmesi*, 627.

¹³ Hüseyin Güllüce, Erzurumlu Şeyhulislâm Musa Kâzım ve Kur'an'ın İcâzı Hakkındaki Görüşleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Erzurum 2002), 19/220.

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 457.

¹⁵ Savunmasında İttihat ve Terakki'den ayrılmayı bir zamanlar İslam'dan ayrılmaya benzettiğini ifade etmesi, Mahkeme heyeti tarafından suçunun sübutuna delil kabul edilmiştir. Bk. Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, 153; Bakırcı, "Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi", 107.

¹⁶ Ali Fuat Türkğeldi, *Görüp İştittiklerim*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 229; Bakırcı,

→

Musa Kazım Efendi, kalan ömrünü Edirne’de maddi sıkıntılar içinde geçirmiştir. Kesilen maaşının kendisine tekrar bağlanması için başvurmuş ancak bütçe-de ilgili fasıl ve madde bulunmadığından yardım için belediyeye müracaat etmesi yönünde cevap verilmiştir.¹⁷ Bazı sağlık sorunları da olan Musa Kazım Efendi, kısa bir süre sonra 62 yaşında vefat etmiştir. Vefat tarihi hususunda tetkik ettiğimiz kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Edirne Muradiye Camii bahçesinde bulunan mezar taşında verilen bilgiden hareketle 10 Ocak 1920 tarihi zikredilmekle birlikte¹⁸ resmi arşiv belgesi 10 Haziran 1920 (10 Haziran 1336) tarihini işaret etmektedir. Dijital kaydına ulaştığımız arşiv belgesinde vefat nedeninin kalp rahatsızlığı olduğu ve Perşembe günü vefat ettiği bilgileri de yer almaktadır.¹⁹ Selami Bakırcı’nın da teyit ettiği söz konusu arşiv belgesinde Sadâret Makamı’nın Dâhiliye Nezâreti tarafından vefat konusunda bilgilendirildiği görülmektedir.²⁰ Bu bağlamda mezar taşındaki bilgiye karşın resmi kaydın esas alınmasının daha doğru olması gerektir.

Vefatının ardından maaşı eşi tarafından tekrar talep edilmiş, ilgili kurumlar arasında yapılan yazışmalar²¹ neticesinde ailesine geçmiş hizmetleri ve alamadığı maaşına karşılık 1000 Lira ödenmiştir.²² Müteakip yıllarda eşi Aliye hanımın İsmet Paşa’dan yardım talep ettiğine dair vesikalar devlet arşivlerinde mevcuttur.²³

1.2. Eserleri

Musa Kazım Efendi, başta tefsir, felsefe ve tasavvuf olmak üzere farklı alanlarda kıymetli eserler telif etmiştir. Ancak o asıl telifâtını devlet yönetimine dâir görüşleri üzerine yoğunlaştırmıştır. Hürriyet, meşveret, adâlet ve müsâvat ilkelerini topluma anlatmak ve bu ilkeleri benimsemelerini sağlamak için yoğun bir çaba sarfetmiştir. Kaleme aldığı eserlerden tespit edebildiklerimizi aşağıda vermek istiyoruz.

1. İslâm’da usûl-i meşveret ve hürriyet.²⁴
2. *İslâm’da cihad* (İstanbul 1333). Risâle, *Külliyât* içerisinde de yer almakta-

→

“Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi”, 108.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Nezâretler, Vilâyet-Müfettişlikler (Taşra Arşivleri) ve Büyük Dairelere Ait Belgeler, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM), Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)* No. 29, Gömlek No. 8.

¹⁸ Abdülkadir Altunsoy, *Osmanlı Şeyhulislâmları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 236; Bayram Ali Çetinkaya, “Musa Kazım Efendi’nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007), 78.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Dâhiliye-Kalem-i Mahsûs*, No. 59-26.

²⁰ Bakırcı, “Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi”, 111; Ferhat Koca, “Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi’nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26 (2014), 152.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler - Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d)*, No. 488, Gömlek No. 13.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, No. 9-14 Gömlek No. 4.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *30-10-0-0/ Muamelat Genel Müdürlüğü*, No. 188-292, Gömlek No. 3.

²⁴ Musa Kazım, *İslâm’da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul: Y.y., 1324).

dır.²⁵

3. Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri (İstanbul 1334).²⁶

4. *Safvetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul 1335). Musa Kazım Efendi'nin Ahmet Mithat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinden oluşmaktadır. Ahmet Mithat Efendi aldığı notları kaleme alarak bu eseri meydana getirmiştir. Bakara sûresinin 73. âyetine kadar gelindiği anlaşılmaktadır.²⁷

5. *Zevrâ ve Havrâ* (İstanbul 1335). Celâleddin ed-Devvânî'nin görüşlerini içeren *ez-Zevrâ ve'l-Havrâ* isimli eserinin tercümesidir.

6. Külliyyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım-dinî ictimâî makaleler (İstanbul 1336).²⁸

7. *el-Fetâvâ el-Kâzîmiyye fî islâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye*. Musa Kazım Efendi'nin farklı konularda verdiği elli iki fetvayı ve bunların Arapça kaynaklarını içermektedir.²⁹

8. *Tercüme-i Vâridât*. Şeyh Bedreddin'nin tasavvuf ve vahdet-i vücûd konusunda telif ettiği *Vâridât* adlı eserinin tercümesidir.³⁰

9. *Tahkîk-i vahdet-i vücûda dâir bir risâlenin tercümesi*. Cemâleddin Muhammed Karamânî Nûrî'nin vahdet-i vücûda dair telif ettiği eserin tercümesidir.³¹

10. *Rehber-i tedris ve terbiyye*. 1310/1855 yılında taşrada görev yapan Maârif Nezâreti memurları için telif edilmiştir.³²

²⁵ Musa Kazım, *Külliyyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım-Dini İctimâî Makaleler* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336), 310-322; Eser üzerinde yapılan bir çalışma için bk. İsmail Kurt, "Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yazdıkları Cihad Risaleleri'nin İçerik Açısından Mukayesesi", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-Islam Kültürü Sempozyumu (05-07 Ekim 2018)*, ed. Cüneyit Aydın, Emrah Dinci vd. (Sinop: Şimal Ajans, Aralık 2018), cilt: I, (441-455).

²⁶ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 236, 237; Eser üzerine yapılan akademik çalışma için bk. Yüksel Göztepe, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin 'Sûre-i İhlâs ve Sûre-i Alak Tefsiri' Adlı Çalışmasındaki Vahdet Anlayışı", *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-1*, Editörler: Doç. Dr. Dursun Ali Aykıt, Doç. Dr. Ali Yılmaz (İstanbul: Asitan Kitap, 2019), 113-136.

²⁷ Ferhat Koca, "Musa Kazım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 19.09.2020); Eser üzerine bazı akademik çalışmalar da yapılmıştır. Bk.: Zafer Koç, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858-1920) ve Safvetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, (By: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 447-482; Bilal Deliser, "Osmanlı Son Dönem Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi'nin 'Safvetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an' Adlı Eserinde İharî Yorumlar", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-3/6*, (2014), 67-82; Ahmet Küçük, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ve Onun Safvetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an Adlı Eserinden Fatih Suresinin Tefsiri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi-10/3*, (2010), 449-460.

²⁸ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi- Dinî, İctimâî Makaleler* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336).

²⁹ Koca, "Musa Kazım Efendi".

³⁰ *İlmiye Salnâmesi*, 626-627; Koca, "Musa Kazım Efendi"; Musa Kazım Efendi'nin bu tercümesinin neşri için bk. İlnur Demircan, *Musa Kazım Efendi'nin Tercüme-i Varidat Adlı Eserinin Çevrim yazısı*, (By: 2008), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.

³¹ *İlmiye Salnâmesi*, 626-627; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 236, 237; Koca, "Musa Kazım Efendi"; Ahmet Üstüner, Ömer Yağmur, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Tarafından Tercüme Edilen 'Tahkik-i Vahdet-i Vücûd Risalesine Dair' Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi-30*, (2011), 355-385.

³² Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", 80.

11. Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbipleri. 1327/1912'de telif edilmiştir.³³

Bu eserler haricinde, Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile İbn Rüşd'ün ona verdiği cevap özelinde yaptığı çalışma *Külliyât*'ta³⁴ yer almaktadır. Dergi ve gazetelerde de birçok makalesi bulunmaktadır.³⁵

12. Diğer taraftan Musa Kazım Efendi'nin, Hukemâ-i cihan ve Ta'lim-u terbiyye tarihi ile İsmâil-i tevârîh-i cihan, Gazâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsifesi*'nin Tercemesi ve İbn Rüşd'ün "Ecvibe" adlı risalesinin tercümesi mevcuttur.³⁶

Musa Kazım Efendi'nin başkanlığını yürüttüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı İlmiye Heyeti tarafından 1328 ve 1329 tarihlerinde *Mevâiz-i diniyye* ismi ile bir eser yayımlanmıştır. Bu eserin 1. cildinde Musa Kazım Efendi'nin *İstibdât, hürriyet, hâkimiyet-i milliyeye*³⁷ başlıklı bir makalesi de bulunmaktadır.³⁸

2. İttihat ve Terakki ile İlişkileri ve Resmi Görevleri

Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile irtibatına geçmeden önce Cemiyet'in kuruluş felsefesi ve düşünce alt yapısı hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz.

2.1. Cemiyetin Kuruluş Felsefesi, Düşünce Altyapısı ve Faaliyetleri

Cemiyet, ulus-hürriyet-eşitlik-meşrutiyet gibi söylemleri kullanan şair İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi düşünürlerin 1860'lı yıllarda temellerini attığı bir geçmişten hareketle Abdullah Cevdet, İshak Sükuti ve İbrahim Temo tarafından 1890 tarihinde "Terakki ve İttihat" ismiyle İstanbul Askeri Tıbbiyesi'nde kurulmuştur. Kânûn-ı Esâsî ilan edilerek Padişahın yetkilerinin sınırlandırılması temel hedefleri olmuştur. Devletin, Batı devletleri karşısında toparlanması ve kuruluşunu, sistem değişikliğinde görmüşlerdir. Bu amacı gerçekleştirmek için de yoğun bir mücadelenin içerisine girmiş, zamanla ordunun da desteğini alarak bu hedeflerine ulaşmışlardır.³⁹

İttihat ve Terakki'ye daha yakından bakıldığında, "cemiyet" ten "fırka" ya dönüşmesi ile bazı şeylerin değişmeye başladığı görülmektedir. Esasen İttihat ve Terakki'nin Osmanlı siyasi hayatına etkilerini üç döneme ayırmak gerekir: Birinci dönem, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilanı ile Sultan Abdülhamid'in hal'ine kadar geçen süredir. Bu dönem, İttihat ve Terakki'nin henüz "cemiyet" ol-

³³ Musa Kazım, "Devr-i İstibdâd'ın Ahvâli ve Müsebbipleri", (Derseâdet: y.y. 1327).

³⁴ Musa Kazım, *Külliyât*, 139-196.

³⁵ *İlmiye Salnâmesi*, 626-627; Koca, "Musa Kazım Efendi"; Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 236, 237.

³⁶ Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", 80.

³⁷ Musa Kazım, "İstibdât, Hürriyet, Adâlet-i Milliye", *Mevâiz-i Diniyye* (İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1328/1911).

³⁸ Koca, "Musa Kazım Efendi"; Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", 80; Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, 99, 100.

³⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4*, 357; Ali Birinci, *Tarih Yolunda* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 144; İttihat ve Terakki hakkında daha fazla bilgi için bk. Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki* (By: İletişim Yayınları, 1991) 10-22.

duğu, gayr-ı mesul vaziyetteki tahakküm devridir. Fiilen iktidar değil ancak birçok şeye muktedirdir. Bu devir faili meçhul siyasi cinayetlerin işlendiği bir dönemdir. Cemiyet'in merkezi Selanik'ten İstanbul'a nakledilmiş ve ülkenin her köşesinde subeleri açılmıştır. Genel bir af çıkarılarak sürgünde bulunan tüm Cemiyet taraftarlarının ülkeye dönmeleri de bu dönemde sağlanmıştır. İkinci dönem, Sultan Abdülhamid'in hal'inden Bâb-ı Âli Baskını'na kadar geçen dönemdir. Bu dönemde İttihat ve Terakki "fırka" (parti) olarak ortaya çıkmış ve resmi hüviyeti ile Devlet yönetimine hakim olmuştur. Üst düzey atamalarda etkinliğini daha da arttırmıştır. Üçüncü dönem, Bab-ı-Ali baskınından birinci dünya savaşının kaybedilmesi üzerine İttihatçı Talat Paşa Hükümeti'nin istifasına kadar geçen süredir.⁴⁰ Bu dönem, İttihat ve Terakki'nin adeta altın çağıdır. Muhafiz fırkalar "vatan hainliği" ile suçlanarak kapatılmış, despot bir yönetim sergilenmiş, Batıcılık düşüncesinin etkisi ile çağdaşlaşma yolunda adımlar atılmıştır.

İsmi pozitifizmin sloganı "Ordre et Progres" den alan İttihat ve Terakki, Türkçülük ve Batıcılık savunusu üzerine bir düşünce yapısı geliştirmiş olmakla birlikte İslamcılık fikrini de tamamen reddetmemiştir. İslam, Jön Türklerin bir kısmı tarafından meşruti yönetimin muhalefet aracı olarak görülmüştür. İslamcı Said Halim Paşa'yı Sadâret makamına kadar yükseltmiş olmaları bunun en büyük göstergesidir.⁴¹ Zira değiştirmek istedikleri yapı İslami örgülerle bezenmiş şerî ve örfî bir hukukla idare edilen Osmanlı Devleti'dir. Keza devleti ayakta tutan toplum, Müslüman bir toplumdur. Bu toplum ikna edilmeden ve hatta desteği alınmadan bir başarı elde etmek mümkün değildir. Bunun için de ulemanın desteğinin alınması zaruret derecesinde önem arz etmektedir. Ulema İttihat ve Terakki nezdinde sadece mücadele safhası için değil yeni sistemin inşa safhasında da olmazsa olmaz bir role sahiptir. Keza bazı reformları İslamcılar eliyle veya desteği ile gerçekleştirmişlerdir.

İttihat ve Terakki'nin özünde İslamcılık düşüncesini benimsediğini söylemek mümkün değildir. Zira Cemiyet, felsefesini Osmanlı'nın devlet yönetimi ve toplum yaşantısı ile Batı'yı aynen örnek alması üzerine geliştirmiştir.⁴² Dolayısıyla İslamcılık düşüncesini politik yarar adına sahiplenmiştir. Nitekim 1909 yılında Sultan Abdülhamid'i tahttan indirirken de ulemanın desteğini almış, Şeyhulislâmın hal' fetvası ile bu fiillerine meşruiyet kazandırmışlardır.⁴³

II. Meşrutiyyet'in ilanı, kuşkusuz İttihat ve Terakki'nin yoğun çabaları ile kazanılmış bir zaferdir. Zira askerî ve sivil muhalefetin mimarı odur. Bu dönemde yoğun olarak kullanılan; Cemiyet-i Mukaddese (İttihat ve Terakki), Nigehbân-ı Hürriyet (Osmanlı ordusu), Mehd-i Hürriyet (Selanik), Meşrutiyyet-i Mübeccele (II.

⁴⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4*, 364-367.

⁴¹ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 4/1 (1998), 3, 4; Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 60.

⁴² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, trc. Yavuz Alogan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 63.

⁴³ Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi*, 60.

Meşrutiyet) İhvân/kardaş (Cemiyet azası) vb. sıfatlar, Cemiyet'in İslamcılar ve aydınlar nezdinde estirdiği olumlu havayı, ona ne denli güven duyulduğunu ve kut-sallaştırıldığını göstermesi açısından önemlidir.⁴⁴

II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonraki süreçte Cemiyet ile muhafazakâr İslamcıların arası artık eskisi gibi değildir. Zira Cemiyet'in zihnindeki İslam, çağdaş kurallara uygun hatta çağdaşlaştırıcı bir İslamiyettir. İslamcılarla birlikte yürütülen mücadele başarıya ulaşmıştır ve artık gerçek hedeflerini gizlemeye gerek yoktur. Bu dönemde İttihatçıların gerçek yüzünü görerek Sırâtımüstekîm'den ayrılan muhafazakâr İslamcıların Sebilürreşâd'ı kurdukları görülmektedir. Buna karşı 1914 yılında İttihat taraftarı İslam Mecmuası yayın hayatına başlamış ve burada Şerafeddin Yaltkaya, Musa Kazım Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp ve Köprülüzâde gibi modernizme yakın kişiler makaleler kaleme almıştır.⁴⁵

İttihat ve Terakki'nin toplum nezdinde önemli bir etkiye sahip olan muhafazakâr İslamcılarla ilişkilerinin bozulmasına neden olan önemli bir olay da 31 Mart Vakası'dır. Bunda İttihat ve Terakki'nin olayın faturasını ulema ve talebelere çıkarmak istemesinin de büyük etkisi olmuştur.⁴⁶ Cemiyetin bu tavrı ilmiye sınıfının ağırlıklı olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemesi neticesini doğurmuştur. Bu süreçte İttihat ve Terakki bu desteği tekrar sağlamak için kendi içinde Şehzâdebaşı Heyet-i İlmiyesi'ni kurmuştur. Bu Heyet'in temel görevi İttihat ve Terakki'nin ilmiye sınıfı ve toplum nezdinde itibarını arttırmak ve taraftar toplamak olmuştur.⁴⁷ Bunu sağlamak için çeşitli risale ve broşürler hazırlamış, 1912 seçimleri öncesinde ülke çapında vaaz ve konferanslar düzenlemiş, gençlere yönelik gece dersleri tertip etmişlerdir. Ve tüm bu çalışmalar Musa Kazım Efendi'nin riyasetinde gerçekleştirilmiştir. Zira Heyet'in başkanı odur. Heyet'in yayın organı ise Sırâtımüstakîm dergisidir.⁴⁸

⁴⁴ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4*, 364.

⁴⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 259.

⁴⁶ İttihat ve Terakki karşıtı bir kısım ulemanın çatısı altında toplandığı Cemaât-i İlmiyye-i İslamiyye'nin yayın organı olan Beyânülhak dergisinde 13 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen 31 Mart Olay'ından birkaç gün sonra 19 Nisan 1909 tarihinde "Asker Evlatlarımıza Hitabımız" başlığı ile çıkan Cemaât-i İlmiyye-i İslamiyye imzalı yazı bu hususta önemli bir veri sunmaktadır. Söz konusu yazıda; Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edilmesi, istibdât devrine son verilmesi, Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması gibi birçok konuda ulemânın Ordu ile ortak hareket ettiğinden bahisle bu tür olaylar yüzünden bu iki grubun arasının bozulmaması gerektiği korku, uyarı, nasihat ve tehditle karışık bir dille ifade edilmiştir. Söz konusu yazının tam metni için bk. Beyanülhak, "Asker Evlatlarımıza Hitabımız", 2/29 (Derseadet: Bekir Efendi Matbaası, 6 Nisan 1325/28 Rebiulevvel 1327/19 Nisan 1909), 669-673.

⁴⁷ Bir makalesinde sarfettiği şu sözler kayda değerdir: "Fırkâ-i Müncie, (İttihat ve Terakki'yi kast ediyor)senelerden beri can feda edercesine çalışa çalışa nihayet bu gayr-ı meşru meslek'e (gidışat) nihayet vermiş ve bugün onun yerine hem tabî hem de şerî olan (hürriyet, müsâvat) esası üzerine bir hükümet-i âdile teşkiline mevaffak olmuştur." Bk. Musa Kazım, "İstibdât, Hürriyet, Adâlet-i Milliye," *Mevâz-i Dinîyye*, 26.

⁴⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler-1*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 266; Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, 94-97.

2.2. Cemiyetin Katkısı ile Aldığı Resmi Görevler

Musa Kazım Efendi'nin Cemiyete olan bağlılığı ve vaaz, konferans ve neşriyatlarla sarfettiği yoğun mesaisi Cemiyet tarafından takdir edilmiş ve II. Meşrûtiyet'in ilanını takip eden süreçte Devlet nezdinde üst görevlere getirilmiştir. Kuşkusuz bu görevlerin önemli bir tanesi de Meclis-i A'yân Umûmi Azalığı görevidir. Partilerden bağımsız olarak teşekkül etmiş ve üyeleri doğrudan Padişah tarafından atanan bir kurum olan Meclis-i A'yân'da zaman zaman görüşlerini dile getirirken kullandığı çoğul kalıbı dikkat çekmiş hatta Gazi Muhtar Ahmet Paşa'nın - İttihat ve Terakki'yi kastederek- "diyoruz, buyuruyorlar, daha başka arkadaşları mı var?" şeklinde ki imalı sorusuna Musa Kazım Efendi'nin "var efendim, veya bendeniz diyorum ki olsun" şeklinde cevap vermesi onun İttihat ve Terakki'nin bir temsilcisi gibi hareket ettiğini akla getirmektedir.⁴⁹

Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki'ye gösterdiği yoğun desteğin bir diğer örneği de, doğrudan padişah tarafından atanan Meclis-i A'yân üyelerinin 1/3 veya en azından 1/4'ünün halk tarafından seçilmesini ısrarla savunmuş olmasıdır. Bunu hakimiyyet-i milliye'nin bir gereği olarak görmüştür. Bu görüşü ile Padişah'ın gücünün zayıflamasına yol açacak bir irâde beyan etmiştir. Ne var ki Musa Kazım Efendi,⁵⁰ aynı hâkimiyet-i milliye görüşünü İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu bir dönemde, hükümetin icraatlerinin üyeleri halk tarafından seçilen Meclis tarafından denetlenmesini öngören kanun teklifi karşısında göstermemiştir.⁵¹ Burada ortaya çıkan tablo şudur: Padişah'ın hakkını muhafaza eden Meclis-i A'yân üyeleri Padişah tarafından atanmasın bilakis halk tarafından seçilsin görüşünü savunurken diğer yandan halk tarafından seçilen Meclis-i Meb'ûsan üyelerinin İttihat ve Terakki Hükümeti'nin icraatlerini denetlemesi teklifine karşı çıkmıştır.

Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki tarafından getirildiği bir diğer önemli görev de "Şeyhulislâmlık" görevidir. Şeyhulislâmların I. Ahmed döneminden (1603-1617) itibaren günlük siyasette meşrulaştırıcı yetkileriyle önemli bir ağırlığa sahip oldukları bilinmektedir.⁵² Bu etkin rollerini Osmanlı'nın yıkılışına kadar da devam ettirmişlerdir. Esasen İttihat ve Terakki de, meşihat makamının Saray nezdindeki gücünün ve toplum üzerindeki etkisinin farkındadır. Bunun için de Şeyhulislâm'ın desteğini almaya büyük önem vermiştir.

Batı'nın fikrî yapısından ve pozitivist felsefeden beslenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Sultanları ve devlet yönetimine karşı sürdürdüğü mücadelesinde birkaç farklı tecrübeden sonra Musa Kazım Efendi'yi meşihat makamına uygun görmüştür. Esasen o, siyasi ve toplumsal sorunlara getirdiği modernist yaklaşımla-

⁴⁹ Söz konusu diyalog için bk. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 2. Yıl, 1. Devre, 69. Birleşim, (3 Mayıs 1326/16 Mayıs 1910), 14, 15.

⁵⁰ Önceleri bunun zıddı bir görüşte olduğunu ancak arkadaşları (?) ile yaptığı görüşmelerden sonra bu kanaate vardığını ifade eden Musa Kazım Efendi'nin konu hakkındaki mütalaası için bk. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 2. Yıl, 1. Devre, 69. Birleşim, (3 Mayıs 1326/16 Mayıs 1910), 14, 15.

⁵¹ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, (MAZC), 2. Yıl, 1. Devre, 66. Birleşim, (27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910), 799, 802.

⁵² Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar "Tegayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi"* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 352.

rı nedeniyle muhafazakâr İslamcılar nezdinde pek tutulmayan bir isimdir. Ancak Cemiyet, gerçekleştirmek istediği projeler açısından Musa Kazım Efendi'yi daha elverişli bulduğu için bu riski göze almıştır.⁵³ Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin istifasından bir gün sonra 12 Temmuz 1910 tarihli Takvîm-i Vekâyi'de Çelebizâde'nin sağlık sorunları nedeni ile görevinden istifa ettiğinden bahisle yerine Meşihat makamına Musa Kazım Efendi'nin atandığına dair Sultan Mehmed Reşad'ın bir hatt-ı hümayûnu⁵⁴ yayınlanmıştır. Bu, dönemin İngiliz sefiri Lowther'in de raporunda iletildiği üzere Padişahın özgür iradesi ile yapmış olduğu bir atama değildir. Kanûn-ı Esâsî'ye göre Şeyhulislâmı seçme yetkisi padişaha ait olmakla birlikte Musa Kazım Efendi, Cemiyet'in talebi ile padişaha kabul ettirilmiştir.⁵⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti Musa Kazım Efendi'nin görevi boyunca Cemiyet menfaatleri doğrultusunda çalışma yürütmesinden memnun kalmış olmalıdır ki sonraki dönemlerde de aynı görevi kendisine vermiştir. Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde 12.07.1910 tarihinde ilk defa meşihat makamına yükselen Musa Kazım Efendi, bir ara Hakkı Paşa'nın yurtdışı seyahati nedeniyle sadrazam vekilliği de yapmıştır. 29 Eylül 1911 tarihinde hükümetle birlikte istifa etmiştir. Bu görevi, 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür. İkinci defa atanması 30.09.1911 tarihindedir. Said Halim Paşa'nın sadarete geçişinde kabineye Şeyhulislâm olarak girmiştir. Ancak bu görevi 3 ay sürmüş ve 31.12.1911 tarihinde hükümetle birlikte görevi sona ermiştir. 08.05.1916 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa kabinesinde üçüncü kez Şeyhulislâm olmuş ancak 03.02.1917 tarihinde istifa etmiştir. Bu görevi 8 ay 26 gün sürmüştür. dördüncü ataması ise Talat Paşa'nın 04.02.1917 tarihinde kurduğu kabinede Şeyhulislâm olarak görevlendirilmesi ile gerçekleşmiştir. Bu görevi de 1 yıl 8 ay 2 gün sürmüştür. Musa Kazım Efendi'nin Şeyhulislâmlık serüveni 08.10.1918 tarihinde İttihat ve Terakki Partisi'nin hükümetten çekilmesi ile son bulmuştur.⁵⁶ Böylece toplamda 3 yıl 10 ay 16 gün süreyle Şeyhülislam olarak görev icra etmiştir.⁵⁷

⁵³ Ahmet Şamil Güner, "İttihat Ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhulislâmı" Arayışı Ve Musa Kazım Efendi'nin Şeyhulislâmlığa Getirilişi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall (2010)*, 1190.

⁵⁴ "Hatt-ı Hümayûn Sûreti:

Vezîr-i Meâlî-semîrim Hakkı Paşa,

Hüseyin Hüsnü Efendi'nin esbâb-ı sıhhiyyeden dolayı vukû'ı isti'fâsına mebnî mesned-i meşihat-ı İslâmîyye reviyet ve ehliyyeti cihetiyle Hey'et-i A'yandan Musa Kazım Efendi uhdesine tevcih olunmuştur. Cenâb-ı Hak muvaffak buyura. Bk. *Takvîm-i Vekâyi/580* (Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 6 Receb 1328/30 Haziran 1326/13 Temmuz 1910).

⁵⁵ Güner, "İttihat ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhulislâmı" Arayışı", 1187, 1191.

⁵⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (DAGM), *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları* (İstanbul: Yy. 2015), 21; Altunsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, 234, 235; Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", 78.

⁵⁷ Koca, "Musa Kazım Efendi"; Altunsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, 234, 235; Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", 78; Musa Kazım Efendi'nin Şeyhulislâmlık görevinde geçen toplam süre tetkik ettiğimiz kaynaklarda 5 yıl 1 ay 4 gün olarak zikredilmektedir. Oysa aynı kaynaklarda göreve getiriliş ve istifa/azl ile ilgili zikredilen tarihler ve görev süreleri alta alta hesap edildiğinde 3 yıl 10 ay 16 gün çıkmaktadır. Bu durum "5 yıl 1 ay 4 gün" hesap hatasının aynen tekrar edildiğini göstermektedir.

Musa Kazım Efendi, hakkında çıkarılan masonluk iddiaları⁵⁸ ile son derece yıpranmış ve 1911'de görevinden azledilmiştir. Muhafazakâr İslamcı cenâh tarafından mı yoksa İttihat ve Terakki'nin Fırka içi muhalifleri tarafından mı bu iddia ortaya atıldı bilinmez ancak bu konu kendisini epeyce üzmüş ve zor durumda bırakmıştır. Bu iddialara karşı 1911'de Sırâtümüstakîm dergisinde "Beyannâme" başlığı ile uzunca bir yazı yayınlamıştır. Beyannâme'de küçük yaşlardan beri Nakşibendiye Tarikatı'na mensup olduğunu, dinî ilimler tahsil ettiğini ve ömrünü İslam'a hizmet ile geçirdiğini ifade ederek masonluk iddialarını reddetmiştir.⁵⁹ Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki tarafından 5 yıl süreyle, 1916 yılına kadar tekrar göreve getirilmeye cesaret edilmediği anlaşılmaktadır. Bu süreçte ilmî faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Fakat İttihat ve Terakki'nin dinî ve hukûki alanlarda gerçekleştirmek istediği reformlar onun tekrar meşihat makamına getirilmesini adeta zorunlu kılmıştır. Sultan Mehmed Reşad, Musa Kazım Efendi'yi masonluk iddiaları nedeniyle atamak istememiş ancak İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucu 8 Mayıs 1916'da üçüncü kez Şeyhulislâm olarak atamıştır.⁶⁰

3. Etkili Olduğu Yasal Düzenlemeler

Musa Kazım Efendi, modernist İslamcı diyebileceğimiz bir çizgiye sahipti. Zira o, geleneği olduğu gibi muhafaza etme taraftarı olmadığı gibi, tamamen batılılaşma taraftarı da değildi.⁶¹ O bu yönüyle İttihat ve Terakki'nin tam da aradığı bir profildi. Bazı reformlar vardı ki Şeyhulislâmın desteği olmadan gerçekleştirilmesi ve topluma mal edilmesi mümkün değildi. Bu bağlamda ısrarla birçok kez Şeyhulislâmlık makamına getirilmesi boşuna değildi. O'nun Şeyhulislâmlığı döneminde gerçekleştirilen, dinî ve toplumsal hayatı etkileyen yasal düzenlemeler kronolojik sıralama ile zikredilmeye çalışılacaktır:

3.1. Şerî Mahkemelerin Adliye Nezâretine Bağlanması Hakkındaki Kânun

Musa Kazım Efendi'nin Şeyhulislâmlığı döneminde yapılan en önemli yasal düzenleme kuşkusuz "Şeriyye Mahkemeleri'nin Adliye Nezâretine Bağlanması Hakkındaki Kânun" dur. Bu kanuni düzenleme İttihat ve Terakki için çok önemlidir. Zira çağdaşlaşma ve laik bir hukuk düzeninin tesisi için hayati öneme sahipti. Bu

⁵⁸ Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki "1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi"*, çev. Hacasan Yüncü (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 142; Konuyla ilgili geniş bilgi ve tahliller için bk. Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 103-135.

⁵⁹ *Tasavvuf/34*, "Beyannâme-i Cenâb-ı Meşihatpenâhî" (Derseâdet: Matbaâ-i Ebu'z-Ziya, 24 Teşrin-i Sani 1327/15 Zilhicce 1329), 1-3; Musa Kazım, "Beyannâme", *Sırât-ı Müstakim* 7/169, Dersaadet: By. 1327), 197, 198; Daha geniş bilgi için bk. M. Sadi Çöğenli, "Musa Kazım Efendi'ye İsnad Edilen Masonluk iddiası ve Masonluğu Reddeden Beyannamesi", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, ed. Ömer Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 33-40.

⁶⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 122, 123; Gürer, "İttihat ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhulislâmı" Arayışı", 1197, 1198; *Takvîm-i Vekâyi/2840* (Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 1 Nisan 1333/9 Cemaziyelahir 1335/1 Nisan 1917).

⁶¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 276; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 248.

düzenleme Şerî mahkemeleri Şeyhulislâm'ın yetkisi dışına çıkararak Adliye Nezâreti'ne bağlıyordu. Böylece din ve yargı işleri birbirinden ayrılmış olacaktı. Esasen İttihat ve Terakki'nin bu kanun değişikliği fikrini Şeyhulislâm Hayri bey kabul etmemiş, bu hususta Enver Paşa ile münakaşa ederek akabinde istifa etmiştir. Yerine ise Musa Kazım Efendi'yi tavsiye etmiştir.⁶²

Musa Kazım Efendi, Fırka'nın bu talebini duyduğunda Şeyhulislâmlığı hususunda neden bu denli ısrar edildiğini geç de olsa anlamıştır. İttihat ve Terakki'nin Meşihat makamı karanâmesi ile kanun değişikliği teklifine karşı çıkmıştır. Böyle bir düzenlemeyi tek başına yasalaştırmayacağını beyan ederek İttihat ve Terakki kongresinde karar alınmasını ve akabinde Meclis-i Meb'ûsan'da oylanmasını istemiştir. Ve nihayet Fırka, kongrede değişikliğe onay vermiş, ardından düzenleme "Bilumûm Mehâkim-i Şer'iyye ile Merbûtâtı'nın Adliyye Nezâreti'ne Tahvîl-i İrtibâtı Hakkındaki Kanûn" Meclis-i Meb'ûsan'da 12 Mart 1917'de oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu değişikliğin gerekçesi olarak kapitülasyonlardan kurtulma isteği dile getirilmiştir. Buna göre, Avrupa ülkeleri şerî mahkemelerin verdiği hükümleri geçersiz sayarak Osmanlı mahkemelerinin yetkisine itiraz ediyorlardı. Bu değişiklikte sözde bunun önüne geçilmiş olacaktı.⁶³ Kanaatimizce bu gerekçe sadece ilgili kanun teklifine karşı ulema nezdinde vuku bulacak olası muhalefeti önlemek için dile getirilmiştir. Zira tarihi gelişmeler, kanun değişikliğinin pratikte kapitülasyonların kaldırılmasına hiçbir olumlu katkısının olmadığını göstermektedir.

Musa Kazım Efendi'nin, ilgili düzenlemeyi Şeyhülislam kararname ile hayata geçirmeyi kabul etmeyerek Meclis'te oylanmasını şart koşması, bu düzenlemeye esasen taraftar olmadığını göstermektedir. Keza kanun teklifine yönelik Genel Kurul'da olumlu bir konuşma da yapmamıştır. Kanun teklifinin Meclis çatısı altında görüşülmesi esnasında Musa Kazım Efendi'nin düzenleme hakkında fikrini soranlara sarfettiği "benim görüşümü sormayın Fırka böyle istiyor. Fırkacılıktır. Bu böyle olacak" sözleri onun Fırka'nın ısrarlı taleplerine boyun eğmek zorunda kaldığını göstermesi açısından önemlidir. Kuşkusuz istifa etme yoluna da gidebilirdi. Keza kendisinden önceki Şeyhulislâm Hayri bey bu talebi kabul etmemiş ve bu hususta Enver Paşa ile münakaşa ederek akabinde istifa etmişti. Ancak o istifa yolunu tercih etmemiştir. Mahkeme heyeti tarafından bu cümleleri kendisine hatırlatıldığında, bu konunun Fırka tarafından şahsına getirildiğinde şiddetle karşı çıktığını fakat Meclis-i Meb'ûsan'da kabul edilmesi sonucunda kendisinin de onaylamak zorunda kaldığını belirtmiştir. Meşihat makamında iken bazı reformları gerçekleştirmek istediği için istifa etmediğini sözlerine eklemiştir.⁶⁴

Bu değişiklikte kâdi ve müftülerin görev ve sorumluluk alanlarının yeniden belirlenmesine de ihtiyaç duyulmuştur. Bu çerçevede 6 Haziran 1917 tarihinde yayınlanan "Müftülerin Vezâifine Dâir Nizamname" ile kâdıların atama ve görevleri

⁶² Ali Fuat Türkeldi, *Görüp İştiklerim*, 119, 122; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 306.

⁶³ Gürer, İttihat ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhulislâmı" Arayışı, 1197, 1198; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 306; İlgili kanun maddeleri için bk. *Takvîm-i Vekâyi/2840*, (Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 1 Nisan 1333/9 Cemaziyelahir 1335); *Ceride-i İlmiye/31*, (Derseâdet: 18 Cemaziyelvel 1335/12 Mart 1333), 875.

⁶⁴ Bk. Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 147.

ile ilgili hususlarda Adliye Nezâreti söz sahibi kılınırken müftüler çeşitli dini görevlerden ve ibadetlerin icrasından sorumlu tutularak görev ve yetki sınırları daraltılmıştır. Kâdılar üzerindeki yetkisini kaybeden meşihat makamı müftüler üzerindeki âmir yetkisini devam ettirmiştir.⁶⁵

3.2. Medâris-i İlmiyye Kânunu

Eğitim kurumlarının ıslahı, Musa Kazım Efendi'nin en büyük projesiydi. Hatta herşeye rağmen İttihat ve Terakki ile yollarını ayırmamasının en önemli nedenlerinden birinin de bu olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Musa Kazım Efendi, herşeyden evvel ilmî üstünlüğü ile temayüz etmiş bir şahsiyetti. İlme çok değer vermiş, medreselerin ıslahı hususunda çok yoğun bir mesâi harcamıştır. Hatta bazı medreselerde okutulan matematik, coğrafya vb. fen ve sosyal bilimleri alanındaki derslerin bütün orta ve lise düzeyindeki medreselerde okutulması için Meşihat makamı adına Maârif Nezâretine talepte dahi bulunmuştur.⁶⁶ Ona göre, devlet ve toplumun ilerlemesi için eğitime büyük önem verilmelidir. Ancak verilecek eğitim kaliteli bir eğitim olmalıdır. Mekteplerin açıldığını ancak eğitim kalitesi açısından çok düşük bir seviyede kaldığını söylemiştir. Halkın mekteplere karşı çıktığını ve mekteplerde dinsiz bir nesil yetiştirebileceği fikrine kapıldığını ancak İttihat ve Terakki'nin asla böyle bir niyetinin olmadığını belirtmiştir.⁶⁷

O'nun çabalarıyla 2 Nisan 1917'de çıkarılan "Medâris-i İlmiyye Hakkında Kânûn", medreselerin çağdaş eğitim kurumlarına dönüştürülmesi yolunda önemli bir adım olmuştur. Ders programlarına dinî ilimlerin yanısıra doğal bilimler ve Batı dillerinin öğrenilmesine yönelik dersler de eklenmiştir.⁶⁸ Bu Nizamnâme ile Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi'nin idari işleri ve eğitimle ilgili görevlerinin denetiminin meşihat makamı'nca seçilen dört müfettiş tarafından yürütüleceği, müderrisleri atama yetkisinin meşihat makamı'na ait olduğu ilkeleri kabul edilmiştir. Ayrıca taşra medreselerinde gerek duyulan ıslahatları gerçekleştirmek için her beldede müftülerin başkanlığında, birer "Encümen-i İlmi" oluşturulmuş, her yıl yaptığı çalışmalarını bir mazbata ile meşihat makamı'na sunması esas alınmıştır. Söz konusu Nizamnâme, Süleymaniye ve Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye medreselerine giriş koşullarını, okutulacak dersleri belirlerken, taşra medreseleri dahil bütün medreselerden mezun olacak talebelere verilecek icazetnâme ve ehliyetnâmelerin meşihat makamı tarafından onaylanması zorunluluğunu getirmiştir. Mezun olan talebelerin, mezun oldukları sınıfların derecelerine göre hangi görevleri üstlenebilecekleri de tespit edilmiştir. Bütün bu düzenlemelerle meşihat makamı medreselerle ilgili konularda

⁶⁵ *Ceride-i İlmiyye* /32 (Derseâdet: 14 Şaban 1335/4 Haziran 1333), 904, 905.

⁶⁶ Bakırcı, "Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi", 105.

⁶⁷ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-1* (İstanbul: Dergah Yayınları, ts.), 129-134.

⁶⁸ Sina Akşın, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 307; Tarih ve coğrafya gibi yeni derslerin medreselerde okutulabileceği gibi bu derslerin Arapça dışındaki dillerde de okutulmasının caiz olduğu hususunda Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi'nin sorulan bir sual üzerine verdiği fetva için bk. Musa Kazım, "Sureti Fetva", *Beyânülhak*/13/4/79, (Derseâdet: Bekir Efendi Matbaası, 13 Eylül 1326/22 Ramazan 1328/27 Eylül 1910), 1514.

karar verme yetkisine sahip en üst düzeydeki makam durumuna gelmiştir.⁶⁹

3.3. Hukûk-ı Aile Kararnâmesi

Şeyhulislâmlığı döneminde gerçekleştirilen başka bir önemli düzenleme de 7 Kasım 1917 tarihinde çıkarılan Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'dir. Kararnâme, sadece Müslüman aileleri değil Gayr-ı Müslim aileleri de kapsayacak bir genişlikte düzenlenmiştir. Aile hukukuna dair, evlenme, boşanma, velâyet vb. konuları ihtiva eden düzenleme, sünnî dört mezhebin görüşleri arasında günün şartlarına en uygun görüş alınmak suretiyle oluşturulmuştur. Müslüman olmayanlar için bazı özel hükümlerin de getirildiği düzenleme, özellikle kadınlara; nikah esnasında talak hakkı alabilme ve nikâh esnasında kocasının ikinci bir evlilik yapmamasını şart koşma gibi kayırcı bazı haklar da tanımıştır.⁷⁰

Genel Değerlendirme

Musa Kazım Efendi, mahkeme savunmasında Cemiyet'e intisâbının II. Meşrutiyetin ilanından sonra olduğunu söylese de daha erken dönemlerden itibaren İttihat ve Terakki'ye destek verdiği görülmektedir. Cemiyet'in kongrelerine katılmış hatta Merkez-i Umûmi Azalığı (bugün ki ifade ile Merkez Karar Yürütme Kurulu-MKYK) görevine dahi getirilmiştir.⁷¹ İttihat ve Terakki'den bahsederken kullandığı övgü dolu ifadeler onun Cemiyet'e duyduğu saygı ve sevgiyi göstermesi açısından kayda değerdir. Genç Osmanlılar'ı (Jön Türkler) Kureyş kabilesine benzeterek; Payitaht'a geldiklerini, Padişah'ı baskı altından (etrafında bulunan devlet erkânını kastediyor) memleketi ise vahşetten kurtararak 110 yıldır siyasilere zihnini meşgul eden şark meselesine son verdiklerini ve yeni bir medeniyet kapısı açtıklarını zikretmiştir.⁷² Ona göre, memleketin kurtuluşu ve devletin selameti için Avrupa'ya kaçan Ahmet Rıza, Murat, İsmail Kemal, Ali Kemal ve memleketin her tarafında bu kurtuluş fikrine can atıp gizlice İttihat ve Terakki Cemiyetini kuran ve Jön Türk adıyla anılan beyler ve paşalar ile sâir müntesipler bu konuda güçlü bir bilinç oluşturmuşlardır.⁷³

Musa Kazım Efendi'nin eğitim projeleri konusunda da İttihat ve Terakki'ye güveni tam olmuştur. Dinsiz bir nesil yetiştirileceği kaygısı ile halkın mekteplere karşı çıktığını ancak Cemiyet'in asla böyle bir hedefinin olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

Esasen Musa Kazım Efendi'nin düşünce yapısının İttihat ve Terakki ile tam olarak uyuştuğunu söylemek mümkün değildir. Şöyleki; İttihat ve Terakki'nin Sul-

⁶⁹ *Takvîm-i Vekâyi/2* (Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 29 Cemaziyelahir 1335/22 Nisan 1333/22 Nisan 1917), 2, 3; Ayrıca bk. *Ceride-i İlmîye/31*, (Derseâdet: 18 Cemaziyellevvel, 1335/12 Mart 1333/12 Mart 1917), 877-880.

⁷⁰ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 306; Mehmet Akif Aydın, "Hukuk-ı Aile Kararnâmesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim: 23.09.2020).

⁷¹ Güner, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, 82, 147.

⁷² Musa Kazım, *Devr-i İstibdâd'ın Ahvâli ve Müsebbipleri*, 60, 62.

⁷³ Musa Kazım, *Devr-i İstibdâd'ın Ahvâli ve Müsebbipleri*, 56.

tan Abdülhamid'in yönetimine son vermek için ortaya koyduğu hürriyet, adâlet, müsâvat, ve hâkimiyet-i milliye ilkeleri, dönemin aydınlarını ve ulemâyı olduğu gibi Musa Kazım Efendi'yi de etkilemiş ve Cemiyet'in çatısı altında ortak bir mücadele yürütmeye sevk etmiştir. Çünkü İttihat ve Terakki dönemin en güçlü muhalefetidir. Esasen bu yolu tercih eden bir kısım ulema ve Musa Kazım Efendi'nin söz konusu ilkelere bakış açısı Cemiyet'ten farklıdır. Ancak Sultan Abdülhamid'e karşı yürütülen muhalefet, farklı dünya görüşlerine sahip dönemin aydınlarını İttihat ve Terakki çatısı altında topladığı gibi İslamcı bazı isimleri de bu çatı altında toplamış görünmektedir. Bu dönemde İttihat ve Terakki, İslamcılarının dini hassasiyetlerinin farkında olup Batıcılık düşüncesini gizlemiş, ulemânın söz konusu ilkeleri dini naslarla delillendirerek islamî birer kimliğe büründürmesine ses çıkarmamıştır. İslamcılar ise Cemiyetin bu duruşuna inanmış görünmektedirler. Cemiyet'in adeta kutsanarak ondan övgülerle bahsedilmesi bunun en önemli göstergelerindendir. II. Meşrutiyetin ilanını müteakip Sultan Abdülhamid'in hal'inden sonra İttihat ve Terakki'nin iktidarı ile başlayan baskı rejiminde tablo biraz daha netleşmeye başlamıştır. Cemiyet, hedeflerine ulaşmış "Fırka" ya (parti) dönüşmüş ve devlet yönetimine hâkim olmuştur. Artık İslamcılara eskisi kadar ihtiyacı olmadığı gibi gerçek hedeflerini gizlemeye de gerek kalmamıştır.

İttihat ve Terakki ile hareket eden Mustafa Sabri Efendi gibi bir kısım ulemanın tam da bu noktada durumu erken farkederek yollarını ayırdığı⁷⁴, Sadrazam Said Halim Paşa ve Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi gibi kimi ulemanın ise İttihat ve Terakki'nin kısacından kurtulamadıkları görülmektedir. Musa Kazım Efendi'nin Cemiyet içerisinde aktif görevlerde bulunmuş olması, erken dönemde bağlarını koparmayarak Cemiyet'in hürriyet ve meşveret algısı gibi bazı önemli hatalarını düzeltebileceği ümidini taşımasına yol açmıştır. Ancak bunu başaramadığı görülmektedir.⁷⁵ Cemiyet'in fikirlerini değiştiremeyeceğini anlayan Musa Kazım Efendi, Divan-ı Harp Mahkemesinde verdiği savunmada beyan ettiği üzere İttihat ve Terakki'den gönül soğumuş ancak Cemiyet'in devlete ve topluma hizmet edebileceği ümidi⁷⁶ ile kendisine verilen görevleri kabul etmiştir.

Musa Kazım Efendi, yürüttüğü resmi görevler esnasında bazı çalışmalarını gönül rızası ile bazılarını ise İttihat ve Terakki'nin yoğun ısrarı hatta psikolojik baskı-

⁷⁴ Gürer, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 95.

⁷⁵ Mahkeme savunmasında sarfettiği: "Bilhassa bendeniz, partilerin aleyhinde çok bulundum. Ve İslam'da parti (fırka) olmaz dedim. İslam bir fırka (parti) dir, dedim. Çünkü Kur'an-ı Kerim Müslümanların kardeş olduğunu beyan ediyor. Partilerden ise husumet doğuyor. Binaenaleyh fırka olmaz, diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana, "canım bir yerde meşrutiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacaktır" dediler. Ben de "böyle meşrutiyet'e aklım ermedi ve ermiyor" dedim. Ve ondan sonrası doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa'nın meşrutiyetini aynen tatbik kalkışınca nizâ' ve nifak saha buldu" sözleri onun bazı şeyleri düzeltme gayretinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bk. Bayram Ali Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, ed. Ömer Kara, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 213, 214.

⁷⁶ Musa Kazım Efendi, mahkeme savunmasında bu durumu açıkça ifade etmiştir: "Fakat Fırka bizi böyle ara sıra makarna getirdi. 'Gelmeyeydin', mukadder suali teveccüh eder. Hizmet eyleyeyim diye geldim. Çalıştım. Zannediyorum ki hizmet de eyledim." Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru", 213, 214.

sı altında gerçekleştirmiştir. Şer'iyeye Mahkemeleri'nin Adliye Nezâreti'ne Bağlanması Hakkındaki Kânun teklifinin Meclis çatısı altında görüşülmesi esnasında sarfettiği "benim görüşümü sormayın Fırka böyle istiyor. Fırkacılıktır. Bu böyle olacak" sözleri⁷⁷ bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Bu konuda yalnız da değildir. Sadaret makamına İttihat ve Terakki tarafından 13 Haziran 1913 tarihinde getirilmiş olan Said Halim Paşa, İttihatçı liderlerin adeta bir esiri gibi hareket etmiştir.⁷⁸

Musa Kazım Efendi'nin içerisinde bulunduğu durumdan çok memnun olduğu söylenemez. Meclis-i A'yân azalığı görevini yürütürken İttihat ve Terakki'nin sözcüsü gibi hareket eden⁷⁹ Musa Kazım Efendi, İttihat ve Terakki'nin cemiyet kisvesinden çıkıp fırka olarak teşekkül etmesi ve yönetimi bizzat eline alması ile bazı şeylerin farkına varmaya başlamıştır. Zira hararetle savunduğu "hürriyet", "müsâvat" ve "meşveret" gibi ulvî değerler II. Meşrutiyetin ilanı ile kazanılamamış bilakis İttihat ve Terakki'nin muhalif partileri sindirme politikası ile ortaya koyduğu diktatörlük rejimi tüm ülkeye hakim olmuştur.⁸⁰ Basın özgürlüğünün çerçevesi çizilmemiş, Batılılaşma uğruna İslam ahlâk ve nizamını tahrif edici her türlü yayına müsadde edilen bir ortam oluşmuştur.⁸¹ Ayrıca II. Meşrutiyetin ilanı ile şurâ-i ümmet tarzı bir sistemin kurularak Müslümanlar arasında nifakın son bulacağını ümit etmiş ancak gelinen noktada parlamenter sistemin kurulduğuna üzülerken şahit olmuştur.⁸² Tam da bu süreçte Musa Kazım Efendi, tekrar Şeyhulislâmlik makamına getirilmek istenmiştir. Kendisine bu teklif götürüldüğünde hasta olduğunu söyleyerek nezaketle reddetmiştir. Ancak buna rağmen atama kararnamesi yazılarak Padişahın onayına sunulmuştur. Saraya çağırılan Musa Kazım Efendi Sultanın kendisine görevini tebliğ etmesi üzerine Sultan'a itiraz edememiş ve üçüncü kez Şeyhulislâm olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin 14 Kasım 1918 tarihinde kendisini feshetmesi ile yöneticilerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan yargılama sürecinde Talat, Enver ve Cemal Paşa gibi üst düzey bir çok lideri başka ülkelere kaçmış ancak Musa Kazım Efendi ülkeyi terk etmeyerek yargılanmayı tercih etmiştir. 3 Haziran

⁷⁷ Güner, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 147.

⁷⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırathı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 224.

⁷⁹ Örneğin bk. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 2. Yıl, 1. Devre, 69. Birleşim, (3 Mayıs 1326/16 Mayıs 1910), 14, 15; Güner, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 86.

⁸⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4*, 364.

⁸¹ Mustafa Sabri, "Beyânulak'ın Mesleği", *Beyânülhak* 1/1 (Derseadet: Bekir Efendi Matbaası, 9 Ramazan 1326/5 Ekim 1908), 4.

⁸² Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi'nin sözleri şöyledir: "Meşrutiyetin ilanını müteakip umûm, tarafından ilan edilen izhâr-ı Şadımâniden artık bütün ehl-i İslâm'da devr-i intibâhın hülûl etmiş olduğuna ve binaenaleyh beynelmüslimin din namına ilkâyı nifâk ve şikâkın bir daha avdet etmemek üzere zevâle yüz tutmuş olduğuna biraz hasıl olmuş idiyse de muahheren bu ümidin pek boş olduğu görülmüş ve asırlardan beri âlem-i İslâmı rahnedâr eden ve diyânet-i celile-i İslâmiye namına siyasi entrikalar çevirmek istidâdında bulunan, bu suretle âlem-i İslâmın düçar olduğu felâketleri kâfi görmeyen pek çok eşhasın hâlâ içimizde mevcut oldukları suret-i kat'iyede anlaşılmalıdır. Otuz bir Mart hâdise-i elimesi buna pek büyük şahid-i âdildir." Bk. Musa Kazım, "Beyannâme", *Sıratımüstakîm* 7/169 (17 Teşrinisâni 1327/30 Kasım 1911), 197, 198.

1919 tarihinde başlayan yargılama esnasında Musa Kazım Efendi, Şeyhulislâmlık görevi ile alakalı değil bilakis İttihat ve Terakki yöneticisi olarak “korku ve baskı ile Devletin yönetim şeklini değiştirmek” iddiası ile yargılanmıştır.⁸³ Verdiği savunmada sarfettiği sözler İttihat ve Terakki ile ilişkisini ve pişmanlıklarını göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu savunmasında; hürriyet, adâlet, müsâvat ve meşveret gibi ilkeleri ayet ve hadislerle savunduğunu, halka anlatmak için kitaplar telif ettiğini ve temel maksadının ülkede şeriat dairesinde bir yönetimin hakim kılınması olduğunu belirtmiştir. Ortaya konan meşrûti yönetimi (parlamentar sistem) benimsemediğini ve muhataplarını uyardığını beyan eden Musa Kazım Efendi, buna mavaffak olamadığı için kenara çekildiğini söylemiştir. Buna rağmen İttihat ve Terakki'nin kendisini bazı makamlara getirme isteğini faydalı hizmetlerde bulunmak için kabul ettiğini ifade etmiştir.⁸⁴

Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile ilişkisini II. Meşrutiyet'in ilanından önce ve sonra olmak üzere iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, “mücadele” dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dönem, İttihat ve Terakki çatısı altında hareket etmenin baskı rejiminden yegâne kurtuluş yolu olduğuna inandığı dönemdir. Hatta bir ara İttihat ve Terakki muhaliflerini zaman zaman fasıklık ve vatan hainliği ile suçlayacak kadar kendisini Cemiyete adamıştır. Bu dönemde vaz, konferans ve neşriyatlarla hürriyet mücadelesini sürdürmüş, herkesi İttihat ve Terakki ile birlikte hareket etmeye davet etmiştir. Bu mücadelenin mükâfatı olarak Cemiyet ve Devlet hiyerarşisinde daha üst makamlara getirilmiştir. Cemiyet içerisinde Merkez-i Umûmî Azalığı ve Şehzâdebaşı Heyet-i İlmiyye Reisliği görevleri verilmiş, Devlet kademesinde ise Meclis-i A'yân Azalığı'na ve Şeyhulislâmlık görevine getirilmiştir.

Musa Kazım Efendi için ikinci dönem, “hayal kırıklığı” ve “pişmanlık” dönemi olmak üzere iki safhaya ayrılabilir. İttihat ve Terakki'nin “hürriyet” i uygularken sağladığı basın ve ifade özgürlüğü Musa Kazım Efendi'nin hayal ettiği şerî sınırların çok ötesinde seyretmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ile ülkede birlik beraberlik ve kardeşliğin tesis olacağını düşünmüş ancak kendisi hakkında mason olduğuna dair ortaya atılan iddialara verdiği cevapta da ifade ettiği gibi yeni dönemin bunu temin edemediğini görmüştür. Devlet'in şerî ahkâm ile idare edilmesinden yana iken İttihat ve Terakki'nin böyle bir kaygısının olmadığını görmüş, ancak Şer'iyeye Mahkemeleleri'nin Adliye Nezâreti'ne bağlanması'na engel olamamıştır. Keza İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyeti uygulama tarzının esasen onun zihnindeki şûra-i ümmet gibi olmadığını farketmiş ancak itiraz edememiştir.

Mustafa Sabri Efendi gibi o da İttihat ve Terakki ile artık birlikte yürüyemeyeceğini anlamış ancak bu hususta geç kalmıştır. 31.12.1911 tarihinde sona eren ikinci Şeyhulislâmlığı görevinden sonra siyasi faaliyetlerde bulunmamıştır. Esaesen İttihat ve Terakki onu kenarda bekletmeyi uygun görmüştür. Zira masonluk iddialarının kamuoyu nezdinde kendisini epeyce yıpratmış olmasından dolayı

⁸³ Güner, *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhulislâmı Musa Kazım Efendi*, 145, 146.

⁸⁴ Çetinkaya, “Musa Kazım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru”, 213, 214.

onu önemli görevlere getirmekten çekinmiş oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü şeyhülislamlık çalışarak erişilen bir makam değil atama ile getirilen bir makamdır. Bu bağlamda Musa Kazım Efendi'nin kendi isteği ile bu makamdan uzak durmak istemiş olması zayıf bir ihtimaldir. Kaldı ki 5 yıl sonra 08 Mayıs 1916'da İttihat ve Terakki isteğinin olup olmamasına bakmaksızın -ki sağlığını gerekçe göstererek istememiştir- onun göreve tekrar getirilmesini sağlamıştır. Zira Cemiyet'in Musa Kazım Efendi'nin eliyle hayata geçirmek istediği projeleri vardır.

Bu bağlamda onun mahkemede sarfettiği "İttihat ve Terakki'den ayrılmak İslam'dan ayrılmak gibiydi" sözlerini birinci döneme, "Avrupa'nın meşrûtiyetini aynen tatbik kalkışınca nizâ' ve nifak saha buldu. Binaenaleyh artık o işlerden vazgeçtim. Kendim, kendi halimle uğraşmaya başladım. Fakat fırka bizi böyle ara sıra makama getirdi. Hizmet eyleyeyim diye kabul ettim" sözlerini ise ikinci döneme atfetmek uygun olacaktır.

Sonuç

Musa Kazım Efendi, İttihat ve Terakki saflarında verdiği hürriyet mücadelesi ile Osmanlı siyasi hayatına dolaylı da olsa önemli etkilerde bulunmuştur. Verdiği konferans, vaaz, gece dersleri ve telif ettiği eserler, Kânun-ı Esâsi'nin ile akabinde II. Meşrutiyetin ilanına katkı sağlamış, çok geçmeden de Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesini netice vermiştir. İttihat ve Terakki çatısı altında yürüttüğü bu mücadele -temel hedefi bu olmasa da- ülkede batı tarzı bir parlamenter sistemin kurulmasına katkı sunmuştur. Bu sistemin kurulması sadece Sultan Abdülhamid'in devr-i saltanatının son bulmasına değil 20 yıl sonra saltanatın tamamen kaldırılmasına yol açacak bir sürecin de başlamasına vesile olmuştur.

Musa Kazım Efendi'nin Cemiyet ile ilişkisi incelendiğinde bunun aslında hedef birliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Zira İttihat ve Terakki gibi Musa Kazım Efendi'nin de hedefi; ülkenin kalkınması, yönetimde adâletin tesis edilmesi, baskı yönetiminin yerine istişâreye dayalı bir sistemin tesis edilmesi ile basın ve ifade özgürlüğünün temin edilmesidir. Buna mukabil prensipte aynı ilkeleri savunmakla beraber detaylarda farklı kanaatlere sahiptirler. Bu bağlamda birçok konuda İttihat ve Terakki ile görüşlerinin örtüşmediği görülmektedir. Söz konusu bazı görüşleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. İttihat ve Terakki esasen Batıcılık düşüncesine sahip ve çağdaşlık taraftarı iken Musa Kazım Efendi, modernist bir İslamcıdır ve düşünce yapısında; kızların, yükseköğrenim görmek için aile kurmayı geciktirmesine kesinlikle karşı çıkacak ölçüde zaman zaman gelenekçiliği ağır basmaktadır.

2. İttihat ve Teraki'nin arzuladığı meşveret yönetimi Batı tarzı parlamenter bir meşrûtiyet iken Musa Kazım Efendi, İslam çatısı altında farklı fırkaların teşekkül etmesine karşıdır. Onun meşveret düşüncesi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin'in uyguladığı gibi padişah'ın devlet işlerini istişâre ile yürütmesini esas alan "şûra-i ümmet"tir.

3. İttihat ve Terakki, çağdaşlaşma yolunda basında ve sosyal hayatta hürriyetin sınırlarını geniş tutarken, Musa Kazım Efendi sınırsız bir hürriyet olmadığını vurgulamış ve hürriyetin sınırının şerî ölçüler dairesinde olması gerektiğini sa-

vunmuştur.

4. İttihat ve Terakki, modern dünyadan örnekler incelenerek yeni kanunların çıkarılmasından yana iken Musa Kazım Efendi, devlet yönetiminde şerî ahkâmın hâkim kılınmasından yanadır.

İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyetin ilanına kadar gerçek hedeflerini gizleyerek ulemanın desteğini almayı başarmıştır. Bu bağlamda Musa Kazım Efendi, ulemanın İttihat ve Terakki yanlısının tipik bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Mücadele yıllarında İttihat ve Terakki'yi adeta kutsamış, II. Meşrutiyetin ilanı ile başlayan yeni dönemde kurulmaya çalışılan düzenin İslamî ölçülere uygun olması yönünde çaba sarfetmiş ve son kertede muvaffak olamayacağını anlayarak daha vahim bir tablonun ortaya çıkmasına engel olmaya çalışmıştır. Ancak bu hususta da çok başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- Akyıldız, Ali. "Meclis-i A'yân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-ayan>
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi 1980.
- Altunsi, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhulislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Aydın, Mehmet Akif. "Hukuk-ı Aile Kararnâmesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hukuk-i-aile-kararnamesi>
- Bakırcı, Selami. "Arşiv Belgeleriyle Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi". *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*. ed. Ömer Kara. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014 (109-120). Erişim 26.09.2020. <http://earsiv.atauni.edu.tr/xmlui/handle/123456789/472?show=full>
- BAO, Osmanlı Arşivleri. *30-10-0-0/ Muamemat Genel Müdürlüğü*. No. 188-292, Gömlek No. 3. Erişim 01.10.2020. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=173722&Hash=5C2AC9798950193C07AE9BF9E3DE2559CABFED19E852E3EF3A10BCDABE53DB52&Mi=0>
- Beyânülhak*, "Asker Evlatlarımıza Hitabımız." 1/29, Derseâdet: Bekir Efendi Matbaası, 6 Nisan 1325/28 Rebiulevvel 1327/19 Nisan 1909. Erişim 24.09.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/65/283>
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*. No. 9-14, Gömlek No. 4. 15.09.2020. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=34345&Hash=C6053B91DE1C538F7F078BF2FDF332A33BA0E5A7622FF01390AE874C94717C2D&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler - Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*. No. 257, Gömlek No. 129. Erişim 28.08.2020. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20157215&Hash=E8F66E3E26D374D7A46E74C355CB3500579668C0D8C5A030850BDCADED79ADE1&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler - Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d)*. No. 488, Gömlek No: 13. Erişim 04.09.2020. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22989979&Hash=5FC0F679049C511F18A66F138A1C5B251BA0A3BC5D3A8940C08C3>

- 2366A35093F&A=2&Mi=0
BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. *Dâhiliye-Kalem-i Mahsûs (DH. KMS)*. No. 59-26. Erişim 27.11.2020.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20432837&Hash=7D5BA60BC5171AB8F44869C6B2A64EDFCF4DBD6048A8BDEFF4C2AC5C4BBA96AA&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *İradeler – İrade Mabeyn-i Hümayun. (İ.MBH)*. No. 3, Gömlek No. 13. Erişim 22.08.2020.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21648842&Hash=64AF8BCE83B9687D2D7B8306260682F27F2630B4BE883159C06C00F4B4E44A83&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *Nezâretler, Vilâyet-Müfettişlikler (Taşra Arşivleri) ve Büyük Dairelere Ait Belgeler, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM). Asayiş Kalemî Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)*. No. 29, Gömlek No. 8. Erişim 02.09.2020.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20365916&Hash=3E5D9024F618E7916BC24A9514217C7EC410E237916EAD247C6EF828226D3643&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivleri. *Yıldız Perakende Evrakı - Mâbeyn Belge, Gazete ve Cetvelleri (Y.PRK.AZJ)*. No. 54 Gömlek No. 54. Erişim 23.08.2020.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20213834&Hash=89B4FDAECA20283E18C9AEEA9EDB999F79AAD9CCBA4D687B7E641020882DD54&A=2&Mi=0>
- Ceride-i İlmîye*. 31. (Dersaadet: 18 Cemaziyevvel, 1335/12 Mart 1333/12 Mart 1917). Erişim 25.08.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/279/599>
- Ceride-i İlmîye*. 32. (Derseâdet: 14 Şaban 1335/4 Haziran 1333/5 Haziran 1917). Erişim 25.08.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/280/600>
- Çavdar, Tevfik. *İttihat ve Terakki*, By: İletişim Yayınları, 1991.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Musa Kazım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru." *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*. ed. Ömer Kara. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014. Erişim 26.09.2020.
<http://earsiv.atauni.edu.tr/xmlui/handle/123456789/472?show=full>
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi". *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, 75-141. Sivas, 2007.
- Çöğenli, M. Sadi. "Musa Kazım Efendi'ye İsnad Edilen Masonluk iddiası ve Masonluğu Reddeden Beyannameyi." *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*. ed. Ömer Kara. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014. Erişim 26.09.2020.
<http://earsiv.atauni.edu.tr/xmlui/handle/123456789/472?show=full>
- DAGM, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*. İstanbul: Yy. 2015. Erişim 02.10.2020.
https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/Osmanli_arsivinde_seyhulislam_fetvalari.pdf
- Danışmend, İsmail Hamî. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-4*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Deliser, Bilal. "Osmanlı Son Dönem Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi'nin "Safvetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an" Adlı Eserinde İşarî Yorumlar". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*-3/6. (2014), 67-82.
- Demircan, İlknur. *Musa Kazım Efendi'nin Tercüme-i Varidat Adlı Eserinin Çevrim yazısı*. By: 2008. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.
- Edmondson Ramsour, Ernest. *Genç Türkler ve İttihat Terakki "1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi"*. çev. Hasan Yüncü. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Göztepe, Yüksel. "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin "Süre-i İhlâs ve Süre-i Alak Tefsiri" Adlı Çalışmasındaki Vahdet Anlayışı". *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-1*, Ed. Doç. Dr.

- Dursun Ali Aykıt. Doç. Dr. Ali Yılmaz. İstanbul: Asitan Kitap, 2019. 113-136.
- Güllüce, Hüseyin. "Erzurumlu Şeyhülislâm Musa Kâzım ve Kur'ân'ın İcâzı Hakkındaki Görüşleri". *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 19. (2002), 219-227.
- Gürer, Ahmet Şamil. *Gelenek ile Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1861-1920)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003. Erişim 25.09.2020.
- Gürer, Ahmet Şamil. İttihat ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhülislâmı" Arayışı ve Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâmlığa Getirilişi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall*. 2010, (1186-1206).
- İlmiye Salnâmesi*, (İstanbul: Dâru'l-Hilâfet-i Âliye, Matbaâ-i Âmire, 1334/1918) Erişim 26.09.2020. <http://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D03828>
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar "Tegayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi"*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Baskı, ts.
- Kara, İsmail. "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete Katılmak". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. (1998). 1-25
- Koca, Ferhat. "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin (1858-1920) Fıkıh Usulüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/26 (2014).149-175.
- Koca, Ferhat. "Musa Kazım Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-efendi>
- Koç, Zafer. "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858-1920) ve Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*. By: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013. 447-482.
- Kurt, İsmail. "Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yazdıkları Cihad Risaleleri'nin İçerik Açısından Mukayesesi". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu (05-07 Ekim 2018)*. Ed. Cüneyit Aydın, Emrah Dinci vd. Sinop: Şimal Ajans, Aralık 2018. cilt: 1, (441-455).
- Küçük, Ahmet. "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ve Onun Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an Adlı Eserinden Fatıha Suresinin Tefsiri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*-10/3. (2010). 449-460.
- Küçük Sevil, Hülya. *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 1993.
- MAZC, Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi. 2. Yıl, 1. Devre, 66. Birleşim. (27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910). Erişim 23.09.2020. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.goruntule?sayfa_no_ilk=799&sayfa_no_son=799&sayfa_no=799&v_meclis=62&v_donem=1&v_yasama_yili=ic02&v_cilt=c001&v_birlesim=066
- MAZC, Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi. 2. Yıl, 1. Devre, 69. Birleşim (3 Mayıs 1326/16 Mayıs 1910). Erişim 20.09.2020. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.goruntule?sayfa_no_ilk=14&sayfa_no_son=14&sayfa_no=14&v_meclis=62&v_donem=1&v_yasama_yili=ic02&v_cilt=c002&v_birlesim=069
- Musa Kazım, *"İstibdât, Hürriyet, Adâlet-i Milliye," Mevâiz-i Diniyye*, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzâdebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyyesi. İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1328/1911.

- Musa Kazım. "Beyannâme". *Sırâtımüstakîm* 7/169. (İstanbul: Müsâî Tab'ası, 17 Teşrinisâni 1327/30 Kasım 1911). Erişim 25.09.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/5760/10199>
- Musa Kazım. *Beyânülhak* 13/4/79. (13 Eylül 1326/22 Ramazan 1328/27 Eylül 1910) Erişim 30.09.2020.
- Musa Kazım. *Devr-i İstibdâd'ın Ahvâli ve Müsebbipleri*. Derseâdet: Yy. 1327.
- Musa Kazım. *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*. İstanbul: Yy. 1324.
- Musa Kazım. *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi-Dinî, İctimâî Makaleler*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336.
- Musa Kazım. "Sûret-i Fetva", *Beyânülhak* 13/4/79. Derseâdet: Bekir Efendi Matbaası, (13 Eylül 1326/22 Ramazan 1328/27 Eylül 1910). Erişim 25.09.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/115/333>
- Mustafa Sabri. "Beyânülhak'ın Mesleği", *Beyânülhak*, 1/1, (9 Ramazan 1326/5 Ekim 1908). Erişim 08.09.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/37/255>
- Said Halim Paşa. "İslâm'da Teşkilat-ı Siyasiye." trc. M. Akif Ersoy. Sebülürreşâd. 19/493 28 Cemaziyelahir 1340/ 26 Şubat 1338/ 26 Şubat 1922. Erişim 29.09.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/7236/13111>
- Takvîm-i Vekâyi* 2. Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 22 Nisan 1333/29 Cemaziyelahir 1335/22 Nisan 1917. Erişim 24.08.2020. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/67455/0141.pdf?sequence=141&isAllowed=y>
- Takvîm-i Vekâyi* 2840. Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 1 Nisan 1333/9 Cemaziyelahir 1335/1 Nisan 1917). Erişim 01.09.2020. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/67455/0076.pdf?sequence=76&isAllowed=y>
- Takvîm-i Vekâyi* 580. Derseâdet: Matbaâ-i Âmire, 30 Haziran 1326/6 Receb 1328/14 Temmuz 1910. Erişim 01.09.2020. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/67444/0441.pdf?sequence=441&isAllowed=y>
- Tasavvuf* 34. "Beyannâme-i Cenâb-ı Meşihatpenâhî." Derseâdet: Matbaâ-i Ebu'z-Ziya, 24 Teşrin-i Sani 1327/15 Zilhicce 1329/7 Aralık 1911. Erişim 01.10.2020. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2651/4977>
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler-1*. 2. Basım, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Basım, 2010.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.
- Üstüner, Ahmet. Yağmur, Ömer. "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Tarafından Tercüme Edilen 'Tahkik-i Vahdet-i Vücûd Risalesine Dair' Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*-30. (2011), 355-385.
- Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans 2008.